

Integrace Evropy z hlediska kultury

ZUZANA LEHMANNOVÁ

HLEDISKO ANALÝZY

V souvislosti s integračními procesy v oblasti technologické, ekonomické, politické a sociální byly vysloveny také otázky týkající se možností a mezí integračního procesu v oblasti kultury. Diskuze na toto téma často neberou v úvahu složitost problematiky a zabývají se pouze jejími dílčími aspekty. Neopírají se dostatečně o vědecké poznatky a jsou často emocionálně podbarvené. Problém kulturní dimenze integračních procesů je však problém velmi složitý, jehož řešení je možné formulovat pouze intuitivně.

Problém kulturní integrace je především multidimenzionální problém, lze ho zkoumat z mnoha hledisek a v různých rovinách obecnosti. Řešení problému, ať z jakéhokoli hlediska, či na jakékoli rovině obecnosti, proto vždy vyžaduje multidisciplinární a interdisciplinární přístup, v němž základní roli hraje na jedné straně teorie kultury,¹ na druhé straně pak obecná teorie systémů a její aplikace systémové analýzy v sociokulturní oblasti. V této stati bude pozornost věnována především aplikaci teoreticko-metodologických východisek, která poskytují vědy o kultuře, na problém kulturní integrace s konkretizací na evropské procesy.

Z kulturně-teoretického hlediska je základním teoreticko-metodologickým východiskem sama kategorie kultury. Podle obsahu této základní kategorie bude definována rovina analýzy, a tím i rozsah a hloubka jevů a procesů, které budou zkoumány. Základním krokem při řešení problematiky kulturní integrace bude tedy přesné vymezení obsahu pojmu kultura.

V oblasti výzkumu a praxe mezinárodních vztahů se setkáváme většinou s dvojitým chápáním pojmu kultura: 1) V kontextu zahraničněpolitické praxe funguje tzv. rezortní chápání kultury. 2) V obecnějších úvahách se pojem používá intuitivně jako reflexe duchovního života společnosti, eventuálně pouze některých oblastí duchovního života.

Pokud je výchozí pojem chápán úzce ve smyslu rezortu kultury, tj. jedné z oblastí institucionalizovaného sociálně-politického života, pak pod pojem kulturní integrace budou logicky zahrnovány procesy v institucionální oblasti. Bude zkoumán obsah těchto procesů, jejich průběh, jejich synchronizace v jednotlivých zemích, eventuálně jednotný postup rezortů kultury v jednotlivých zemích, sladování norem v oblasti rezortu kultury atd. V souvislosti s evropským integračním procesem je v současnosti právě tato rovina nejvíce diskutovanou, protože odpovídá realitě současného stupně integračního procesu. Možnosti společného postupu jsou nalézány např. v oblasti práce s migranty, je srovnáván kulturně-politický postoj k těmto otázkám a jeho institucionální a normativní zabezpečení v jednotlivých zemích, další možnosti jsou hledány v oblasti péče o kulturní dědictví, jsou posuzovány možnosti integrace a společných programů vzdělávání. Rozvíjejí se programy, které lze souhrnně označit pojmem výchova k evropanství, na jejichž realizaci se podílí řada nevládních organizací apod.

Jiný obraz a mozaika problémů se objeví, pokud bude pod pojem kultura zahrnuta oblast duchovního života společnosti, což je také nejčastěji používaný význam v běžném jazyce, kdy je pojmem kultura míněna kultura duchovní, často ještě zúžená na umění. V souvislosti s kulturní integrací se pak diskutuje především o otázkách možností a mezí integrace duchovního života, duchovní kultury jednotlivých národů. Pokud jde konkrétně o téma Evropy, tedy otázka, zda je možné vytvořit celoevropskou duchovní kulturu, otáz-

ka, která se většinou zužuje na problém nivelizace a duchovní unifikace národních kultur. V této rovině se diskutuje o otázkách evropské kulturní identity, možností a mezi kulturně-duchovní jednoty Evropy, vztahu nadnárodní celoevropské kultury a národních kultur v duchovní oblasti apod.

Většina diskuzí, ať už se týkají kteréhokoli z uvedených problémů, je charakterizována jedním základním omezením. Zásadně nebere v úvahu složitost a komplexnost té části reality, která je pojmem kultura reflektována. Pro pochopení podstaty kulturně-integračního procesu je třeba uplatnit širší úhel pohledu než jen úzké, byť v praxi efektivně fungující hledisko. Plně pochopit a především efektivně řešit konkrétní praktické úkoly integračního procesu je možné jen při pochopení širších souvislostí a širšího kontextu těchto procesů a problémů. Intuitivně chápaný obsah slova kultura – jak je používáno v běžném jazyce a také v politických diskuzích – není většinou totožný s obsahem dosaženého stupně empirického i teoretického vědeckého poznání předmětu (reflektovaného vědeckou kategorií kultury). Ovšem právě tyto poznatky mohou pomoci k hlubšímu vysvětlení otázek, o nichž se diskutuje v praxi, a k hledání řešení konkrétních problémů. Avšak ani kulturologické disciplíny se prozatím příliš nezabývají problematikou evropské integrace ani problematikou integrace obecně, a to zejména v obecně teoretické rovině.

Interpretace problému kulturní integrace v této stati vychází z obecnějšího hlediska, než jsou obě výše uvedená. Je to hledisko, určené širokým antropologickým přístupem, který umožňuje relativně komplexní pohled na vnitřní strukturu lidské skutečnosti (tj. sociokulturní reality). Cílem je vymezit a vysvětlit zkoumaný proces na základě poznatků věd, které se zabývají kulturou v obecně teoretické rovině, uplatňují uvedený přístup a kategorii kultury rozpracovávají jako reflexi systému lidské reality. Právě tento přístup a tyto poznatky představují nezbytný teoreticko-metodologický rámec a efektivní východisko řešení, jsou předpokladem hlubšího pochopení předmětu a jeho historických i sociálních souvislostí.²

Na současném stupni rozvoje vědeckého poznání označuje pojem kultura složitý systém lidských výtvorů, které plní funkci mechanismu evoluce a adaptace lidského rodu (zde ve smyslu druhu *Homo sapiens sapiens*), plní funkce regulační a informační, tj. funkci efektivní orientace a jednání v realitě. Jde tedy o systém vytvářející specifickou „nadbiologickou“ realitu, která je integrována specifickou vnitřní informací, svou kulturně-duchovní dimenzí. Je podstatné, že jde o systém všech lidských výtvorů – objektivizovaných i interiorizovaných (zpředmětnělých i subjektivně osvojených), duchovních, normativních a institucionálních i tzv. materiálních (civilizačních).³

V rámci tohoto pojetí kultury a na rovině zkoumání, kterou vymezuje, jsou základní metodologická východiska analýzy kulturní dimenze integračních procesů rozpracována v rámci systémových teorií kultury, tzn. jsou obsažena především v teoretických systémech kategorií sociokulturní systém a kulturní systém. Systémové hledisko se pro analýzu kulturní integrace jeví jako gnoseologicky velmi užitečné, protože umožňuje vysvětlit vnitřní vazby mezi jednotlivými částmi kultury a jejich integrační tendence, pochopit základní determinanty a podstatu kulturně-integračních procesů, vymezit kulturní dimenzi integračních procesů.

TEORETICKO-METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA

Pochopení podstaty kulturně-integračních procesů vychází z objasnění systémových vazeb mezi jednotlivými oblastmi lidské skutečnosti, tedy z pochopení jednoty sociálního a kulturního. Komplex této skutečnosti je v širokém sociologickém a antropologickém smyslu reflektován pojmem sociokulturní systém a konkretizován v pojmech individuum (osobnost), sociální systém a kulturní systém.

Pojem sociokulturní systém vyjadřuje jednotu sociálního a kulturního systému, a tím i metodologický požadavek definování každé kultury (kulturního systému) ve vztahu ke konkrétnímu lidskému společenství (sociálnímu systému).⁴ Kultura sama o sobě neexi-

stuje, je vždy kulturou konkrétního lidského společenství. Tento požadavek je velmi důležitý především v aplikační rovině, v daném případě pro pochopení kulturní struktury Evropy, vztahů mezi evropskými kulturními subsystemy, systémy a eventuálně celoevropským kulturním metasystémem.

Z pojmu sociokulturní systém vyplývá, že každé lidské společenství, ať je vymezeno v jakémkoli rozsahu (lidský rod, současné lidstvo, národ, sociální skupina), disponuje určitým systémem výtvorů, které potřebuje k zajištění své existence, ke svému fungování a k rozvoji. Tento systém materiálních i duchovních „nástrojů“ označujeme pojmem kulturní systém.⁵

Obsah pojmu kulturní systém vyplývá z výše uvedené definice kultury. Je to pojem reflektující především vnitřní vazby a strukturu systému lidských („nadbíologicky“ vytvořených) výtvorů. Vyjadřuje podstatný fakt, že kulturní prvky – výtvoři „materiální“ či duchovní, subjektivizované či objektivizované – jsou ve vzájemných vazbách, že kultura určitého společenství není pouhým libovolným nakupením kulturních prvků (jednotlivých výtvorů), ale že tyto prvky vytvářejí mezi sebou složité vazby, seskupují se do útvarů se složitou strukturou a vytvářejí složité subsystemy, že tedy jednotlivé oblasti kultury spolu úzce souvisejí, jsou ve vzájemných vazbách a že *vnitřní rovnováha kulturního systému je předpokladem rovnováhy sociokulturního systému jako celku.*

Základní členění kulturního systému vychází z funkcionálního hlediska. Jak již bylo řečeno, základní funkci kultury jako evolučního principu druhu Homo sapiens (a zejména Homo sapiens sapiens) je funkce adaptační. Adaptační strategie našeho druhu není převážně biologická, ale především kulturní, člověk cílevědomě mění a přizpůsobuje si okolí, reaguje na změny životních podmínek vytvářením nových kulturních prvků a struktur.⁶ Proto i členění subsystemů kultury v nejobecnější rovině vychází z rozdílu mezi způsobem, jak jednotlivé části kultury tuto funkci naplňují. Z tohoto hlediska jsou vymezovány tři základní složky kultury – civilizační, institucionálně-normativní a duchovní.⁷

Do skupiny civilizačních výtvorů patří ty kulturní prvky, které pomáhají zajišťovat základní existenční potřeby, tj. biologické přežití druhu.⁸ Do skupiny institucionálně-normativních kulturních prvků a struktur patří ty lidské výtvoři, které jsou vytvářeny jako nástroj organizace sociálních vztahů, vztahů mezi sociálním systémem (systémy) a individuui (jako jeho prvky), mezi sociálními systémy navzájem (viz mezinárodní vztahy), mezi sociálními systémy a jejich prostředím. Jde tedy o ty kulturní výtvoři, které regulují sociální život a lidskou aktivitu z hlediska jejich optimálního fungování. Konečně do skupiny duchovních kulturních prvků a struktur patří výtvoři intelektuálně-orientační, tj. zajišťující základní (světonázorovou) orientaci společnosti i jedinců v realitě.

Gnozeologická hodnota této struktura spočívá v tom, že klade důraz na systémové vazby jednotlivých složek, a tím určuje jejich rovnováhu jako předpoklad stability a fungování sociokulturního systému jako celku, umožňuje určit míru integrace kulturního systému, a tím i stupeň jeho vyzrávání, umožňuje také na základě posouzení míry nerovnováhy těchto složek ukázat míru krize systému. Je to naprosto zásadní při analýze globální krize, ale i stupně vývoje evropského kulturního systému.

Systémové hledisko dále vyžaduje posoudit místo kulturního systému v systému vnějších vztahů, jaké místo zaujímá ve struktuře systémů, s nimiž je ve vzájemných vztazích, a to jak z hlediska vertikálního (tj. ve vztahu k systémům nižšího nebo vyššího řádu), tak i z hlediska horizontálního (tj. ve vztahu k systémům stejného řádu). Tento přístup umožňuje posoudit míru vnější integrace kulturních systémů, v konkrétním případě evropské kultury tedy posoudit její místo a roli v globálním systému kultur.

Ze systémového hlediska lze tedy formulovat základní problém zkoumaného tématu: *Je možné definovat evropskou kulturu jako historický typ sociokulturního systému nadnárodního typu, anebo Evropa k takovému typu systému směřuje?* Řešení tohoto problému předpokládá odpověď na několik konkrétních otázek:

- 1) *Existují historické i aktuální předpoklady existence takového systému?*
- 2) *Směřuje integrace Evropy k vytvoření strukturně vyváženého kulturního systému? Na jakém stupni vývoje jsou jeho základní strukturní složky, jaký vliv může mít vzniklá kulturní mezera⁹ na kulturní stabilitu Evropy a jaké mohou být konkrétní důsledky této kulturní mezery? V této souvislosti je zásadní problém existence, eventuálně vytváření celoevropské duchovní kultury, tj. problém možností a mezi kulturně-duchovní integrace Evropy.*
- 3) *Lze hovořit o systémových vazbách mezi tímto nadnárodním sociokulturním systémem a jeho subsystémy, tj. kulturními útvary nižšího řádu (národními kulturami, kulturními regiony)? Funguje tento systém jako metasystém evropského kontinentu?*
- 4) *Jakou roli sehrál tento sociokulturní systém v dějinách lidstva a jaké má místo v systému vztahů mezi kulturami (kulturami nadnárodního typu) v současném světě?*

Z formulace uvedených otázek vyplývá, že zkoumání procesu kulturní integrace zahrnuje výzkum dvou problémových okruhů. Jednak problému míry zralosti a integrity předpokládaného celoevropského kulturního systému, což je otázka dosažené úrovně vývoje jeho jednotlivých strukturních částí (civilizační, institucionálně-normativní, duchovní) a rozsahu kulturní mezery. Jednak problému vztahu sociokulturních systémů různého řádu, tedy v daném konkrétním případě národních evropských kultur (sociokulturních systémů) a systému, který je vůči nim metasystémem, tj. celoevropského systému, což je otázka možností a mezi kulturní integrace národních (v případě Evropy většinou totožných se státem) útvarů. V teoretické reflexi nelze tyto dvě otázky směřovat a zaměřovat. V realitě tvoří ovšem tyto procesy dva neoddělitelné aspekty vývoje evropské integrace.

PODSTATA EVROPSKÉ KULTURY

Řešení obou problémových okruhů předpokládá vysvětlení ještě jednoho, metodologicky velmi důležitého pojmu – pojmu hodnotové paradigma –, který reflektuje problém vnitřní integrace kulturního (sociokulturního) systému a současně definuje funkci duchovní kultury v tomto systému.¹⁰

Pojmem hodnotové paradigma označujeme integrační jádro každého sociokulturního systému. Je to celek (systém) základních principů, podle nichž dané společenství lidí interpretuje realitu, orientuje se v ní a které se promítají do konkrétních způsobů vnímání světa, jeho zobrazování, interpretace, kategorizace, promítají se do konkrétních hodnotových orientací, norem a vzorů chování lidí, symbolů daného společenství atd. Tím vytvářejí jakýsi „nervový systém“ každého sociokulturního útvaru, který ho svazuje dohromady. Mezi tyto základní principy „obrazu světa“ jsou zařazovány interpretace času, interpretace podstaty a struktury přírody, kosmu, definování vztahu k transcendentnu, interpretace lidské aktivity a jejích cílů, interpretace uspořádání lidského společenství, podstaty člověka a jeho poslání v celku bytí atd. Jsou to otázky, které jsou považovány za základní při vytváření obrazu světa, za základní pilíře pro orientaci daného společenství v realitě. Dnes se hovoří o tom, že duchovní kultura tvoří informační systém nezbytný pro život každého sociokulturního útvaru.¹¹ Podstata této její funkce spočívá právě v odpovědích na uvedené otázky.

Hodnotové paradigma má několik funkcí. Integruje sociokulturní systém, vymezuje specifiku dané kultury a orientuje společenství v realitě, je základem této orientace. Je formulováno a vyjadřováno především duchovní kulturou dané společnosti, zejména náboženstvím, filozofií, uměním, v evropské kultuře pak i v obecně teoretických konceptech vědy. V ostatních složkách kultury se projevuje již zprostředkovaněji a konkrétněji (např. v etických a právních normách, ve struktuře institucí, ve zvýraznění orientace na inovace či tradice nebo ve formulaci skupinových a individuálních cílů). Existence rozvinutého hodnotového paradigmatu nejen svědčí o existenci jistého stupně vnitřní integrace sociálně-kulturního celku, o určitém stupni jeho vnitřní soudržnosti a uspořádanosti, ale současně je i předpokladem této systémové „vyzrálosti“ takového celku.

Pokud uvažujeme o otázce kulturní integrace Evropy, znamená to odpovědět na několik dalších otázek, které vyplývají z metodologického principu hodnotového paradigmatu. *Existují duchovní základy evropské kulturní jednoty? Utvořil se v rámci těchto základů ucelený systém základních světonázorových principů, který lze považovat za integrační jádro evropské kultury jako celku? Existuje evropské kulturní paradigma, a pokud ano, jaké jsou základní evropské hodnotové principy? Vzhledem k tomu, že formování základního hodnotového systému každé kultury probíhá v řádu tisíciletí, lze tento vývoj pro celoevropský kulturní systém v dějinách vysledovat?*

Na výše uvedené otázky týkající se evropského hodnotového paradigmatu odpovídala a odpovídá většina badatelů kladně. Evropští myslitelé se pokoušeli definovat základní evropskou hodnotovou orientaci (evropskou ideu) již od 19. století. Např. A. Weber považuje za základní princip západní civilizace dvojediný princip rozum – svoboda. Také E. Husserl uvádí, že Evropa je Logos, Ratio jako hledání pravdy. K. Jaspers pokládá za základní hodnoty západní civilizace ideje svobody a rozvoje osobnosti, racionalismu, aktivního úsilí o uskutečnění ideálu. Podobně i další myslitelé – G. W. F. Hegel, M. Weber i náš J. Patočka. Většina také poukazuje na antické kořeny těchto hodnot. Toto úsilí o sebereflexi je dokladem, že určité společné duchovní rysy Evropy existují a že lze existenci evropského hodnotového paradigmatu předpokládat. Pro ověření takového předpokladu je třeba především zvolit vhodnou metodu identifikace základní hodnotové struktury.

Sledovat vývoj a strukturu hodnotového paradigmatu určité kultury je možné několika metodami. Vedle klasického typu kulturně-antropologického empirického výzkumu je neefektivnější analýza duchovní složky kultury, protože hodnotové paradigma je v této složce nejvýrazněji vyjádřeno, zejména pak ve filozofii a v náboženství. Lze také použít kritéria, formulovaná některými moderními výzkumy, která byla definována jako univerzální otázky, na něž musí pro orientaci v realitě každé lidské společnosti odpovědět (interpretace času, vztahu k přírodě, interpretace vztahu k transcendentnu, podstaty člověka, jeho poslání a smyslu života apod.).

Historické předpoklady

Při identifikaci hodnotového paradigmatu je v první řadě třeba určit hlavní faktory, které spoluvytvářely odpovědi na výše uvedené základní otázky. Tyto faktory jsou dvojího řádu. Jednak jsou to předpoklady způsobu života konkrétního lidského společenství a jeho proměny jako geografické a klimatické podmínky, v nichž se kultura rozvíjí, jakož i etnické složení populace, konkrétní historické procesy a události ovlivňující vývoj kultury apod. Faktory druhého řádu představují velké duchovní systémy, které duchovně „zpracovávají“ tyto výchozí faktory, formulují určité duchovní principy a v nejobecnější podobě odpovídají na základní otázky, formulují konkrétní obraz světa. Zpětně pak silně ovlivňují a usměrňují způsob života, organizace a fungování společnosti, a tím i proměny hodnotového paradigmatu.

V evropských dějinách zřetelně vystupují tři nejdůležitější faktory, které se spolupodílejí na formování a rozvoji specifiky evropské kultury (evropského hodnotového paradigmatu) a na formulování odpovědi na dané základní otázky. Jsou to antické kořeny evropské kultury, křesťanství a novověká evropská věda. Samo paradigma je pak nejzřetelněji vyjádřeno v evropské filozofii.

Antika představuje historický kořen evropské kultury¹² a její hodnotové principy se staly východiskem také evropského hodnotového paradigmatu. Evropa přebírá z antiky základní hodnoty, které byly formulovány již na počátku vývoje antické filozofie a jsou významnými pilíři antického obrazu světa. Jsou to principy racionality, lidské aktivity a dobra, které v antické filozofii tvoří logickou jednotu. Konkretizací těchto principů v politické rovině je princip demokracie a idea ideálního státu. Řím pak přináší nový podnět, který evropská kultura rozvine jako jeden ze svých světonázorových principů – princip individualismu. Jeho formulace je obsažena v konceptu občanského práva.¹³

Vlastní základy evropské kultury se vytvářejí v období středověku. Dominantním faktorem určujícím charakter a rozvoj hodnotového paradigmatu Evropy v tomto období je křesťanství, které přináší novou vizi a světonázor. Zaměřuje pozornost na otázku, v antice formulovanou Sokratem, na otázku duchovního, mravního rozvoje lidské osobnosti a její svobody. Křesťanská interpretace těchto hodnotových principů zůstává až do současnosti základním rysem evropského kulturního paradigmatu.¹⁴ Na konci středověku pak přichází do Evropy významný impulz z islámské kultury, který se stal silným podnětem pro další směřování evropské kultury a pro rozvoj jejího paradigmatu – soubor nových přírodovědných poznatků.¹⁵

Období rozkvětu evropské kultury je období počínající renesancí a trvajícím zhruba do poloviny 19. století. Z hlediska kulturního vývoje bývá nazýváno obdobím klasického novověku. Je to období, v němž se definitivně zformovalo evropské hodnotové paradigma a evropská kultura vyvrstává v ucelený kulturní systém s relativní rovnováhou civilizační, normativní i duchovní složky. Je to období, kdy evropská kultura prudce expanduje do celého světa a stává se světovým kulturním hegemonelem. Je to období, kdy evropská kultura naplňuje svou historickou funkci a současně se rozvíjí do tří svébytných kulturních útvarů.¹⁶

Základní evropské hodnotové schéma

Rozvoj vědy a především její nové místo v systému civilizace je v první fázi novověku podstatou rozkvětu evropské kultury a také hlavním faktorem, který ovlivňuje formování jejího hodnotového paradigmatu. Duchovní kořeny tohoto procesu se vytvářejí již v rámci antické kultury, a to v její orientaci na tematiku lidského poznání, kterou Evropa později přebírá a rozvíjí. Akcent na lidskou racionalitu jako na základní rys lidství, v němž se projevuje vyšší duchovní aspekt lidství, orientuje západní kulturu na problém poznání světa a člověka, smyslům ukryté podstaty skutečnosti i člověka samotného. Toto téma se stává základní hodnotovou orientací západní kultury, je hodnotovým východiskem rozvoje vědy, ale především se prostřednictvím vědy přenáší do civilizační praxe. Novověká věda přináší poznání, že existují přírodní zákony, které řídí veškerou skutečnost, které lze racionálními postupy ověřit a které lze využít k rozvoji a zdokonalení lidské skutečnosti prostřednictvím ztělesnění vědeckého poznání v technických a výrobních aplikacích.

Obraz světa, jenž je zobecněním poznatků mechanické přírodovědy společně s antickým a křesťanským vkladem, představuje základní zdroje evropského hodnotového schématu. Novověká klasická evropská filozofie pak všechny uvedené podněty syntetizuje v obecné představě světa a místa člověka v něm. Tato nová představa je shrnuta v konceptu subjekt-objektového vztahu, v jehož logice jsou zakódovány všechny základní evropské hodnotové principy – princip racionality, aktivity a svobody člověka, princip humanismu a individualismu, princip zdokonalování člověka a jeho lidské skutečnosti.

Klasická novověká filozofie nastoluje otázku lidského bytí jako problém vztahu člověka ke skutečnosti a aktivní funkce člověka v tomto vztahu. Pojetí světa, které je formulováno na základě poznatků mechanické přírodovědy, chápe přírodu, vesmír jako jednotný celek, který je řízen základními přírodními zákonitostmi. Člověk je součástí tohoto celku, podléhá těmto zákonitostem, je však schopen díky své schopnosti racionálního poznání tyto zákonitosti poznat a využít je ke zdokonalení svého okolí a sebe sama. Člověk je aktivní subjekt ve vztahu ke světu, příroda je objektem lidské racionální aktivity.¹⁷ Novověk přijímá jako axiom, že podstata naplnění lidského poslání ve světě, který ho obklopuje, tkví ve schopnosti racionálního poznání. Na této schopnosti závisí ovládnutí životních podmínek. Člověk odhaluje podstatu bytí a v tomto procesu vytváří nové specificky lidské hodnoty. Tím se do popředí dostává princip tvořivé lidské aktivity, člověk je vnímán jako činné, aktivní bytí překonávající absolutní podřízenost objektivnímu přírodnímu řádu. Toto vymaňování se z řádu přírody je spojováno s lidskou emancipací, s procesem rozšiřování lidské svobody. Člověk vlastními silami (především silou rozumu) tuto absolutní přírodní determinaci překračuje a osvobozuje se z ní.

Svoboda jako jeden ze základních hodnotových principů Evropy je tedy v novověkém pojetí vymezována ve vztahu k přírodě jako proces vynaňování se lidského rodu z absolutní přírodní determinace. Obsah svobody, stav svobody jsou interpretovány v křesťanském pojetí jako duchovní rozvoj lidstva i každého jedince. Nejde však jen o duchovní rozvoj v užším náboženském významu, ale v širším smyslu, který zahrnuje všechny dimenze intelektuálního rozvoje – rozvoj schopnosti racionálního poznání, „racionálního“ pronikání k podstatě bytí, kultivaci estetického citění ztělesněného v rozvoji umění, vlastní rozvoj transcendentálního rozměru bytí rodu i jedince. Syntézu všech těchto dimenzí představuje etická dimenze – mravní zdokonalování člověka.

Problém svobody tím úzce souvisí s interpretací otázek dějinnosti člověka a vztahu poznání a praxe. Vztah poznání a praxe znamená, že lidské poznání není samoúčelné, ale má praktický význam. Již antika formuluje dva cíle racionálního poznání: poznání světa a poznání sebe sama a na jeho základě mravní zdokonalení člověka.¹⁸ Středověké křesťanské pojetí akcentuje především onu druhou stránku a tento akcent se přenáší i do novověkých filozofických interpretací. Praktickým smyslem poznání je sice pro novověkou evropskou kulturu ovládnutí přírody, ovládnutí jejích zákonů a jejich využití pro člověka, ale hlavním cílem poznání je vlastní duchovní zdokonalení člověka. Proto je mravnost chápána jako praktické vyústění poznání, poznání přírody pak jako předpoklad tohoto hlavního cíle. Toto pojetí lze nalézt u většiny myslitelů klasického období novověku, nejvýrazněji ho formulovali ve svých koncepcích B. Spinoza, I. Kant a G. W. F. Hegel.

Osvícenství přináší také ideu dějinnosti a tento nový pohled na lidskou skutečnost znamená, že proces existence lidského rodu je chápán jako proces vývoje člověka směrem od přírodních k duchovním kvalitám bytí. V tomto období je člověk chápán jako bytí spojující svět přírody a svět ducha. Toto pojetí je nejvýrazněji formulováno v díle J. G. Herdera, I. Kanta a vrcholí v díle G. W. F. Hegela, v pojetí lidských dějin jako procesu sebeuvědomování absolutní ideje. Člověk jako bytost nadaná rozumem překračuje své původní přírodní určení. Duchovní a mravní zdokonalení člověka je procesem jeho osvobození a rozvojem jeho lidské podstaty. Proces subjekt-objektového vztahu není tedy koloběhem, ale neustálým zdokonalováním člověka, lidského poznání, dokonalejším ovládnutím přírodních zákonitostí člověkem a neustálým zdokonalováním lidmi vytvořené skutečnosti. To vše dohromady představuje proces lidské emancipace, tj. zvyšování míry svobody člověka. Tento proces je obsahem a smyslem lidských dějin, je to proces sebevytvoření člověka na základě rozvoje rozumu a současně proces zdokonalování lidské svobody.

Toto základní hodnotové schéma novověké Evropy, vymezující její postoj ke světu a filozoficky vyjádřené v konceptu subjekt-objektového vztahu, v sobě nese pro budoucnost pozitivní i negativní momenty. Na jedné straně obsahuje antropocentrický postoj, který do budoucna hodnotově zakládá exploataci přírody a globální ekologickou krizi. Na druhé straně obsahuje základ evropského humanismu jako hodnotového základu konceptu lidských práv a praktického úsilí o jejich naplňování. Podstata evropského humanismu spočívá v myšlence, že každá lidská bytost jako příslušník lidského rodu, rodu realizujícího emancipační proces, má právo na svobodu, na svůj rozvoj směřující k rozvinutí lidských duchovních kvalit, ale současně je to i její povinností, zodpovědností vůči lidstvu a jejím posláním usilovat o takové zdokonalení. Tak v jádru evropského humanismu spočívá ona křesťanstvím formulovaná jednota svobody a zodpovědnosti.¹⁹

Toto základní hodnotové paradigma se od poloviny 19. století pod vlivem nových sociálních procesů do značné míry modifikuje. Jeho struktura sice zůstává stejná, ale proměňuje se obsah základních hodnot, akcent na určité aspekty. Období od poloviny 19. století chápe sama evropská kultura jako období krize. Reálně jde o krizi v tom smyslu, že ve vývoji evropského kulturního systému dochází k nerovnoměrnému rozvoji civilizační sféry a duchovní kultury, k porušení rovnováhy civilizačního rozvoje a jeho duchovních regulativů, a to z hlediska především integrační dynamiky. Tím je tato nerovnováha, původně zrozená v rámci evropské kultury, východiskem globální krize ve smyslu nerovnováhy do-

sažených stupňů integrace jednotlivých strukturních složek kultury. Nejde proto pouze o krizi západní kultury, ale tento nerovnoměrný rozvoj má ve 20. století již globální charakter. Sama evropská kultura od poloviny 19. století hledá příčiny své krize, která se postupně rozrostla do globálních rozměrů. Výrazným rysem evropské kultury na konci 19. a po celé 20. století je proto kritická sebereflexe, hledání příčiny toho, proč její původně velmi efektivní hodnotové schéma ve své praktické realizaci zklamalo.²⁰

Evropská duchovní kultura velmi rychle podstatu problému a jeho projevy identifikuje a stanoví hodnotová kritéria jeho nápravy. Ovšem toto poznání formulované v rámci filozofie, teologie, umění, ale i vědy druhé poloviny 19. a celého 20. století již není schopné zregulovat inovační i integrační civilizační dynamiku, která v 19. století vystupuje z rámce evropské kultury a nabývá globální charakter. Dochází tak k situaci, že praxe funguje podle vzorce klasického antropocentrismu, který je doveden do podoby civilizačně sebezpotvrzujícího schématu a jehož základem je technokratická orientace. Duchovní kultura formuluje prvky nové hodnotové orientace adekvátní nové civilizační úrovni, které však lidstvo nedokázalo prozatím dovést do praxe ani v rámci západní kultury, ani na globální úrovni. Je to jednak princip svobodné individuality, jednak princip planetární zodpovědnosti lidstva.

Tyto nové prvky hodnotového paradigmatu formulované evropskou duchovní kulturou jsou formulovány v rámci kritické sebereflexe a kromě toho též v rámci a jako filozofická zobecnění nového vědeckého obrazu světa – evolučně-systémového –, který se rozvíjí od 19. století. Východiskem je kritika úzké racionality, orientace evropské kultury na raciono, které ztrácí svou hodnotovou dimenzi a je zaměřeno pouze na bezhodnotové, utilitární cíle. Tento moment je hlavním obsahem kritického postoje moderního evropského myšlení ke své vlastní tradici.²¹

Mění se i koncept člověka. Zatímco se klasické období zajímá především o vývojové zákonitosti lidského rodu a každé individuum je chápáno jako jedinečný modus rodového, moderní období jednoznačně akcentuje lidskou individualitu v její jedinečnosti a v neopakovatelné specifice. Zájem moderního období o lidskou individualitu má své příčiny jednak v rozvoji psychologie, která tento zájem probouzí, a jednak v reálné situaci odcizení, v níž se moderní člověk-jedinec ocitá a která zcela deformuje jeho osobnost.

S tímto posunem v konceptu člověka se v evropském myšlení mění i interpretace problému svobody. Moderní období, které se v díle některých myslitelů dívá na klasické období velmi kriticky, již neřeší téma lidské svobody jako téma vztahu vyššího lidského a nižšího přírodního. Téma svobody je chápáno ve vztahu k individuu a k jeho deformované existenci v období expanzivní civilizace, která člověka zotročuje ve všech základních dimenzích jeho přirozené lidské existence. Téma přírody se vrací až ve druhé polovině 20. století v souvislosti s vystupňováním ekologické krize, ale nikoli jako téma překonávání přírody, ale jako téma místa člověka jako prvku biotického systému. Téma svobody v moderním období je téma lidské zodpovědnosti vůči sobě samému, vůči přírodě i svým vlastním výtvorům. Obsahem svobody však i nadále zůstává duchovní rozvoj, ale s ještě silnějším akcentem na individuální zodpovědnost a právo. Svoboda je i nadále spojena s lidskou aktivitou. Nyní je však zvláště vnitřní duchovní aktivita jedince směřující k mravnímu zdokonalení a zodpovědnému rozhodnutí. Aktivita vnější svět poznávající racionality není opřena, je ale zvláště hodnota dimenze vědy.

Kromě toho evropská kultura rozvíjí nový pohled na svět a na místo člověka v něm, který vychází z poznatků vědy konce 19. a začátku 20. století a v jehož rámci je formulován nový hodnotový princip reflektující globální realitu, princip planetární zodpovědnosti. Jeho formulace je přímým důsledkem nového vědeckého obrazu světa, který nahradil obraz mechanický.

Planetární vědomí se rodí ze dvou zdrojů. Jedním z nich jsou hrůzy první světové války, v nichž si lidstvo začíná uvědomovat vzájemnou závislost národů a států, která je důsledkem moderní civilizace, a tím i reálnou možnost svého vlastního sebezničení. Kon-

krétním důsledkem tohoto uvědomění je první pokus v globální politice, tj. vznik Společnosti národů a činnost jejích kulturních institucí – Komise pro duševní spolupráci a později Institutu pro duševní spolupráci. Jak již bylo řečeno, v první polovině 20. století ještě není natolik zřejmá hlavní dimenze globální krize, tj. krize ekologická. Proto jsou globální úvahy nejprve inspirovány spíše uvědoměním si nebezpečí, které lidstvu jako celku hrozí zneužitím techniky v celosvětovém měřítku. A v tomto rámci je také na počátku formulován problém globální zodpovědnosti lidstva. Ekologický rozměr k tomu přistupuje postupně a dominuje pak ve druhé polovině 20. století.

Druhým zdrojem nové hodnotové orientace je rozvoj moderní vědy, která přináší nové teoretické principy interpretace světa – princip celistvosti, systémový princip, princip evoluce, princip evolučních úrovní apod.²² Tyto principy znamenají ve svých důsledcích uvědomění si celku bytí a jeho systémového charakteru, vzájemného ovlivňování všech jeho strukturních částí. Tento nový obraz světa současně znamená, že si lidstvo začíná uvědomovat samo sebe jako celek a také jako součást ještě vyššího celku, biosféry, celého planetárního systému, kosmu. Tím je překonána klasická představa subjekt-objektového vztahu, v níž dochází k oddělení člověka-subjektu a okolní skutečnosti-objektu jako skutečnosti, které člověk může vládnout, kterou může využívat a v níž může experimentovat zcela podle svých potřeb a záměrů. Princip planetární zodpovědnosti je tématem, kterým evropské myšlení překračuje svůj antropocentrismus a evropocentrismus.

Všechny kritické proudy a všechny evropské myšlenkové směry 20. století, ať se obsahově jakkoli odlišují, zdůrazňují jako nezbytný předpoklad globální zodpovědnosti lidstva rozvinutí svobodné individuality. Tyto dva principy jsou v evropském vidění světa naprosto neoddělitelné a ve své jednotě představují velký přínos evropské kultury k formujícímu se globálnímu hodnotovému systému.

STUPEŇ, MOŽNOSTI A MEZE KULTURNÍ INTEGRACE EVROPY

Existence hodnotového paradigmatu jako integračního jádra kultury představuje základní předpoklad kulturní integrace. Jeho existence a rozvoj ukazuje na fakt, že:

- 1) existuje určitý stupeň vývoje kulturního systému;
- 2) dochází k integračnímu pohybu ve vztazích mezi existujícími sociokulturními systémy směrem k vytvoření systému vyššího;
- 3) lze předpokládat existenci kulturní identity odpovídající tomuto vyššímu stupni.

Evropský kulturní systém

Na otázku, zda existují předpoklady k vytvoření jednotného evropského kulturního systému, zda tedy probíhá kulturní integrace z hlediska jeho základních strukturních složek, je možné odpovědět kladně. Evropa má jednotnou civilizační sféru, kterou rozvinula v posledních čtyřech stoletích. Tento civilizační typ má již dnes nejen kontinentální, ale i globální charakter. Ve druhé polovině 20. století se zintenzivnil proces vytváření společné institucionálně-normativní báze. Intenzivně probíhá již cílevědomě vedené a řízené vytváření nadnárodního typu ekonomických, právních i institucionálních struktur a principů. Ovšem ještě před rozhodnutím rozvinout integrační proces spontánně probíhalo formování společných institucionálně-normativních základů (např. formulace konceptu přirozeného práva), které se postupně zdokonalovaly a rozšiřovaly v celoevropském měřítku. Formování společné institucionálně-normativní báze není tedy jen otázkou druhé poloviny 20. století. Je to složitý proces mající kořeny již v antice a intenzivně probíhající již od počátku novověku. Současný proces formování společného institucionálně-normativního systému evropského společenství představuje vyšší stupeň komplexnějšího dlouhodobého historického procesu formování kulturního systému nadnárodního typu, směřování k jeho vnitřní rovnováze a k jejímu udržení, k vybalancování neustále se obnovující kulturní mezery. Jak bylo uvedeno výše, také z hlediska duchovní kultury existují předpoklady k vytváření společného duchovního základu rozmanitých evropských kultur, společného jme-

novatele evropského duchovního života. Lze tedy vyslovit domněnku, že evropský kulturní systém prochází etapou svého formování, že dosáhl určitého stupně vytváření kulturní rovnováhy, tj. rozvoje každé ze základních složek kulturního systému nadnárodního typu. Tento proces je i cestou překonávání krize evropské kultury, jak byla identifikována v 19. století. Problémem je, že se tato krize přenesla již mimo rámec evropské kultury a stala se krizí globální. V současné etapě vývoje není již vnitřním krizovým faktorem evropské kultury, ale je faktorem vnějším, determinujícím celoevropskou realitu.

Kulturní struktura Evropy

Problém kulturní integrace není ovšem jen otázkou struktury kulturního systému, ale je i otázkou struktury sociokulturního systému. Identifikace společného hodnotového jádra je také jedním z ukazatelů při posuzování otázky, zda a jaké existují vazby mezi jednotlivými sociokulturními systémy nižšího řádu, ukazatelem stupně kulturní integrace sociokulturního systému vyššího řádu, v konkrétním případě naší úvahy tedy formování a stupně kulturní integrace evropského sociokulturního systému. Tento nadnárodní útvar představuje pak metasystém ve vztahu k sociokulturním útvarům nižšího řádu, které jsou jeho subsystémy a prvky. Takovými útvary jsou v případě Evropy především národní kultury. Řešení tohoto problému (tj. problému vzájemných vazeb mezi sociokulturními systémy různého řádu v evropském prostoru) metodologicky vychází z definování kulturní plurality a z principu hierarchie kulturních systémů.

Pojem kulturní plurality vyjadřuje mnohost kultur a současně i jedinečnost každé z nich. Kulturní pluralita je přirozeným důsledkem kulturního rozvoje lidského rodu. Základními předpoklady jejího rozvoje jsou geografické podmínky, v nichž konkrétní lidské společenství vzniká a rozvíjí se jeho jedinečná historická zkušenost. Rozvoj kulturní plurality je přirozeným procesem, je těsně spjat s přírodní rozmanitostí planety a s jedinečností osudů jednotlivých lidských společenství.

Kulturní pluralita se v průběhu dějin rozvíjí a proměňuje. Každá epocha dějin má odlišnou podobu kulturní plurality. Sociokulturní systémy vznikají, rozvíjejí se a zanikají, předávají si štafetu civilizačního jádra a hegemonu, zvyrazňují svou roli mezi ostatními kulturami, později upadají a ztrácejí význam. Současně se kulturní pluralita vyvíjí směrem ke stále složitější struktuře. Z nejobecnějšího historického pohledu lidstvo v první fázi svého vývoje prochází etapou přírodních kultur (sběrači, lovci). Neolitická revoluce zahajuje fázi tzv. lokálních civilizací. Tyto kulturní útvary, počínaje např. egyptskou, sumerskou či protoindickou civilizací, představovaly relativně uzavřené sociokulturní celky s relativní rovnováhou všech základních strukturních složek a existovaly jen ve volných vazbách s ostatními podobnými celky. Tyto kultury byly uzavřené ve své specifické dané tradičním hodnotovým systémem, procházely cykly svého vnitřního rozvoje a střídaly se ve funkci civilizačního ohniska a kulturního hegemonu rozsáhlejší či méně rozsáhlé oblasti. Vztahy s ostatními kulturami v zásadě neznamenal narušení tohoto uzavřeného celku, nenarušovaly jejich vnitřní rovnováhu a specifiku. Pokud ano, pak došlo k zániku kultury v procesu přirozené či násilné akulturace ze strany silnějších okolních kultur. Západní kultura je z historického hlediska nejmladší z těchto kultur. Ve srovnání s nimi však unikátnost její historické role spočívá v tom, že vytvořila předpoklady ke vzniku nové úroveň vztahů mezi sociokulturními útvary planety.

Tento proces byl nastartován již na počátku novověku. Období klasického novověku je obdobím prudkého rozvoje vědy a techniky, rozvíjení nových výrobních postupů směrem nejprve k manuální, později ke strojové výrobě. Již od počátku novověku se evropská věda rozvíjí v úzkém sepětí s rozvojem techniky a výrobní praxe. Zámorské objevy, které otevřely cestu k expanzi Evropy do celého světa, umožnily nejen expanzi politickou a ekonomickou, ale především její expanzi civilizační. Propojením vědecko-technického rozvoje s výrobou vytváří Evropa dynamický civilizační systém, který velmi rychle expanduje do celého světa a v průběhu několika století se stává globální civilizační

základnou. Tím Evropa vytvořila předpoklady ke globalizaci, která se v plné míře rozběhla ve 20. století.²³

Z kulturního hlediska jde o přechod od období, v němž jednotlivé kulturní útvary byly relativně uzavřenými celky, k období globální multikulturní civilizace. Tento pojem znamená, že sociokulturní útvary planety jsou propojeny, integrovány v jedné ze strukturních částí svých kulturních systémů (civilizační), zatímco ostatní části integrovány nejsou, nebo naopak mají opačnou dezintegrační tendenci (duchovní kultura). V průběhu svého vývoje vytvořila evropská kultura základy pro vznik a rozvoj tohoto nového historického typu vztahů mezi sociokulturními systémy planety a v tom také spočívá její historická úloha.²⁴

Pokud analyzujeme současnou podobu kulturní plurality ze systémového hlediska, dostaneme složitý obraz hierarchie kulturních systémů, ať již v globálním, či kontinentálním pohledu, nebo i v rámci menších jednotek, např. národa (národního státu).

Pochopení kulturní plurality dnešního světa spočívá v tom, že je třeba ji definovat jak horizontálně, tak i vertikálně. První hledisko studuje mnohost sociokulturních systémů stejného řádu (např. národních), druhé reflektuje skutečnost, že každý sociokulturní celek je prvkem vyššího systému a současně obsahuje jako své subsystémy systémy nižšího řádu, je prvkem sociokulturních systémů i metasystémem zároveň. Pro konkrétní výzkum z toho vyplývá, že z hlediska, které je zvoleno pro analýzu, je třeba definovat základní sociokulturní systémy a jejich vertikální strukturu, tj. vymezit vazby každého systému k systémům, které jsou ve vztahu k němu vyššího a nižšího řádu.

Z hlediska teorie a praxe mezinárodních vztahů jsou zajímavé především ty sociokulturní systémy, které hrají výraznou roli v současném mezinárodním životě – národy, nadnárodní regiony, zejména pak institucionalizované útvary (národní státy) nebo ty, které jsou v procesu institucionalizace (Evropa), dále také etnické skupiny jako výrazný činitel mezinárodních vztahů, který se podílí na konfliktech a mezinárodním napětí. Nejvyšší sociokulturní útvar planety představuje lidstvo jako celek. Přestože dnes ještě nelze hovořit o planetárním sociokulturním systému v plném slova smyslu, význam tohoto útvaru a jeho fungování je daný tím, že úkoly a problémy, které globální společenství jako celek musí řešit, jsou dnes nejzávažnějšími problémy mezinárodního života, protože se dotýkají samotné existence a přežití lidského rodu.

Z hlediska mezinárodních vztahů půjde tedy o problematiku systémových vazeb mezi těmito sociokulturními subjekty a vazeb mezi jednotlivými rovinami jejich hierarchie. Z globálního hlediska v současnosti představují tyto základní roviny hierarchie sociokulturních systémů: národní systémy jako základní jednotky kulturní klasifikace lidstva, na nižší úrovni pak sociální skupiny různého typu, z hlediska mezinárodních vztahů především etnické skupiny. Vyšší rovinu ve vztahu k národním kulturám představují tzv. základní světové kultury (civilizace). Na globální úrovni prozatím nelze hovořit o existenci sociokulturního systému, i když současná úroveň globalizace již představuje jistý stupeň jeho formování.²⁵

Evropa je z kulturního hlediska velmi složitý útvar. Vedle národních kultur, historicky vyzrálých a dlouhodobě formovaných, můžeme v Evropě identifikovat nadnárodní kulturní útvary různého řádu, k nimž národní kultury patří, nelze je však s nimi ztotožňovat. V Evropě můžeme najít kulturní rozdíly nadnárodních regionů, svou specifiku má střední Evropa, severní Evropa (oblast severských zemí), románská oblast, baltská či balkánská oblast atd. Národní kultury, které do těchto oblastí patří, mají jednak svůj neopakovatelný charakter, jednak mají jisté společné kulturní rysy. Právě tyto společné rysy dávají regionu jeho specifický kulturní charakter.

Kulturními útvary ještě vyššího řádu jsou v Evropě dva kulturně-historické okruhy – římský a byzantský –, které spojují národní kultury a nadnárodní kulturní regiony ještě ve vyšší celky. Tyto dva okruhy se v průběhu dějin evropské kultury vyvinuly do dvou kulturně jedinečných celků.

Již na počátku novověku se evropská kultura rozvětňuje a štěpí do tří svébytných útvarů. Vzniká nová americká kultura, která získává svou specifiku v procesu osídlování nového kontinentu a na základě duchovního zdroje, kterým je protestantství.²⁶ Z byzantských kořenů a z tradice řeckého křesťanství smíšených s orientálními vlivy se rozvíjí kulturní útvar, jehož centrem se postupně stává Rusko.²⁷ Nositelem základní linie kulturního vývoje navazujícího na odkaz řecko-římský a římského křesťanství je pak západoevropská kultura. Dnes jsou tyto tři formy již svébytnými, zřetelně odlišitelnými oblastmi.

Otázka specifiky a odlišnosti západoevropské a východoevropské kultury není nová. Znovu se však otevírá v souvislosti s konkrétními problémy a úkoly v rámci procesu rozšiřování Evropské unie. Dnes se tato otázka stává aktuální v souvislosti se zeměmi východní Evropy a s jejich zapojováním do evropských struktur, především však v diskuzích okolo Ruska a jeho úlohy v Evropě. Diskuze z kulturního hlediska vychází ze základní otázky, zda v Evropě existují dvě sice poněkud odlišné kulturně-historické formy – západní a východní –, které jsou víceméně kompatibilní, mají společné historické kořeny, na nichž lze postavit jejich kulturní sbližování, anebo zda jsou to dva samostatné historické typy kultur, které jsou podstatně odlišné, kde společný kořen daný křesťanstvím a odkazem antické tradice je překryt pozdějšími významnějšími vlivy, majícími v případě východoevropské kultury orientální původ.

Z kulturního hlediska bude odpověď do značné míry záviset na porovnání kulturní specifiky obou kulturních útvarů a na identifikaci jejich společných jmenovatelů i eventuálně podstatných rozdílů. Věda má dnes k dispozici metody, které umožňují tuto identifikaci a komparaci. Z výsledků se dá vyčíst mnoho o způsobu myšlení příslušníků určité kultury, ale také odhadnout reakce společnosti na určité události, na krizové situace atd. Tyto metody a výsledky, které přinášejí, mohou být efektivně využity v teorii i praxi mezinárodních vztahů. Je možné je mnohem širěji využít i při posuzování integračních procesů a kultur do nich vstupujících.²⁸

Při úvahách o kulturní integraci Evropy je třeba vzít v úvahu i proces zdánlivě protikladný, proces vyžívání kulturní identity směrem k nižším úrovním kulturních systémů. Tento proces je v evropské kultuře založen již na samém jejím počátku v procesu kulturně-etnického vyžívání barbarských kmenů, které se do jejího prostoru dostávají v několika vlnách. Rozvoj moderních evropských národů (na určitém stupni spjatý s úsilím o prosazení národní státnosti) a kulturní emancipace etnických subjektů často vytvářejí ohniska konfliktů. Z kulturního hlediska se však zdá, že integrace Evropy, kulturní integrace v plném slova smyslu, je možná pouze za předpokladu „kulturní emancipace“ a svébytnosti etnických subjektů, které se historicky definovaly a vnímají svou kulturní integritu. Z kulturního hlediska tedy rozpad nadnárodních státních útvarů a také oživení diskuzí o svébytnosti etnických skupin, subsystemů v rámci jednotlivých zemí, mají i své pozitivní momenty spočívající v tom, že jde o proces vytvářející předpoklady k efektivní kulturní integraci Evropy. Jiná věc je, že je to proces bolestný, že přináší a bude přinášet řadu dramatických konfliktů a že to pravděpodobně bude proces dlouhodobý.

Vraťme se však k základní otázce, zda lze v Evropě perspektivně hovořit o jednotné kultuře. Otázka není zcela přesná, protože vyvolává představu kulturní unifikace Evropy. Takto však problém nestojí. Podstatou kulturní jednoty Evropy je zvýraznění již existujících společných duchovních principů a hodnot, aniž by byla setřena národní svébytnost jejich výrazu. Zároveň jsou však tyto společné hodnoty a principy nezbytné pro fungování Evropské unie, stejně jako společné normy, instituce apod. Již sama politická a ekonomická integrace si je vyžaduje. Bude proto nezbytné ve vzdělávacích systémech evropských zemí zvýraznit výchovu ke společnému kulturnímu odkazu a rozvíjet ho. Ovšem kulturně jednotná Evropa bude znamenat, že ve vzájemné závislosti a vazbách se budou rozvíjet mnohé kulturní úrovně – celoevropská, úroveň dvou základních kulturních okruhů, úroveň regionů a především pak úroveň národní a úroveň etnických skupin.

To je pravý obsah a smysl pojmu kulturní integrace, který znamená jak sjednocení, tak i zachování plurality. Příliš velká unifikace nebo diferenciacce by byla brzdou integračních procesů.

Kulturní identita a idea kulturní jednoty

Indikátorem existence sociokulturního systému je také kulturní identita. Fenomén kulturní identity souvisí s existencí hodnotového paradigmatu určité kultury, vzájemně se předpokládají. Proto lze kulturní identitu všeobecně vymezit ve dvou aspektech. Prvním z nich je existence hodnotového paradigmatu jako integračního principu dané kultury. Jak již bylo řečeno, tato integrační funkce se realizuje prostřednictvím konkretizace obecných světonázorových principů v hodnotách, normách, symbolech, institucích, obyčejích, tradicích, vzorech chování atd. příslušné společnosti. Na nejvyšší rovině obecnosti většina kultur formuluje své paradigma v rámci duchovní kultury. Nejčastěji je sebereflexe provedena v rámci náboženských systémů (islámská, hinduistická kultura) nebo filozofie (západní kultura).

Druhým aspektem kulturní identity je vnímání kulturní příslušnosti jednotlivci, tj. interiorizovaný hodnotový soubor, s nímž se dané individuum ztotožňuje. Teoreticko-metodologickým východiskem k řešení této stránky problému je koncept tzv. subjektivní či osobnostní formy kultury. Tyto otázky tradičně řeší výzkum na pomezí psychologie a kulturní antropologie.²⁹ Způsoby myšlení, hodnocení, prožívání, chování, jejichž imperativy si individuum ani nemusí uvědomovat a které jsou determinovány hodnotovou orientací příslušné kultury a které jsou společné většině příslušníků sociokulturního systému, zakládají prožitek kulturní sounáležitosti, tedy kulturní identitu jedince. Pocit kulturní příslušnosti představuje integrační moment ve vztahu k jedincům jako k prvkům sociokulturního systému, který se prosazuje prostřednictvím společných kognitivních, emocionálních, behaviorálních a dalších vzorců.

Kulturní identita představuje jednotu těchto dvou aspektů, objektivní a subjektivní stránky. Hodnotové paradigma je vůči jedincům objektivní. Každý jedinec se rodí do určité kultury, v procesu socializace si osvojuje její hodnotový systém a světonázorovou orientaci, interiorizuje ideové principy své kultury prostřednictvím učení se konkrétním způsobům myšlení, kategorizace, interpretace, formám emocionálních reakcí, konkrétním životním orientacím, způsobům chování. Pouze v jednotě těchto dvou aspektů plní hodnotové paradigma svou integrační funkci. Tím, že se konkretizuje jak v objektivizovaných normách, symbolech, institucích, vzorech chování, tak i v konkrétním způsobu myšlení, kategorizace, interpretace, ve formách emocionálních reakcí, v konkrétních životních orientacích, ve způsobech chování jednotlivců, zakládá jakýsi „nervový systém“ dané kultury, který propojuje určitou sociokulturní realitu v jeden celek, je faktorem, který podmiňuje její systémový charakter.

Existenci evropské kulturní identity lze tedy předpokládat, pokud existuje evropské hodnotové paradigma. V každé národní kultuře se společné celoevropské prvky mohou projevovat specifickými způsoby, danými konkrétními životními podmínkami a jedinečnou historickou zkušeností každého národa, ale určitý společný jmenovatel daný obecnými ideovými principy by měl být přítomen. Jak již bylo řečeno, představitelé evropské duchovní kultury se snažili a snaží tuto duchovní jednotu Evropy definovat zejména v oblasti filozofie. V současnosti jsou však již k dispozici metody výzkumu hodnotových schémat, které umožňují kvantifikaci získaných výsledků, a tím usnadňují i komparaci kulturních paradigmat. Pro verifikaci předpokladu existence celoevropského hodnotového paradigmatu a jeho konkretizace v národních kulturách by na daném stupni poznání nebyl od věci empirický výzkum. Současně myšlenka výchovy k evropanství a výchovné koncepty k ní zaměřené a rozvíjející se v celoevropském měřítku ukazují na fakt, že tato jednotu je do určité míry vnímána, jakož i na snahu tyto jednotné rysy v rámci národních kulturních identit posílit a rozvinout.

S existencí kulturní identity souvisí a je jejím projevem i snaha o sebevymezení Evropy jako jednotného útvaru, jehož oprávněnost je dána kulturně-duchovní jednotou. Evropa se již od historických počátků vymezovala jako jeden kulturní celek daný především duchovním základem a kulturou. Tato tendence je zřejmá již ve starověku. Přelom mezi antikou a novou křesťanskou érou položil základy k rozvoji dvou odlišných kulturních okruhů – římského a byzantského –, ale přesto povědomí i úsilí o jejich duchovní jednotu bylo stále živé. Středověk přináší také myšlenku jednoty evropského prostoru, jednoty založené na duchovním konceptu křesťanství, jímž jsou zdůvodněny politické pokusy o sjednocení středověké Evropy a o vytvoření jednotné říše.

Novověk je charakterizován procesem vyzrávání moderních národů. Z hlediska kulturní identity jde o vyzrávání specifiky kulturních útvarů, které tvoří evropskou kulturní realitu. I zde platí, že tento proces je nezbytným předpokladem integračního procesu, formování identity nižšího řádu jako předpokladu formování identity vyššího řádu. Rozvoj jednotné civilizace, doprovázený rozvojem jednotného institucionálně-normativního konceptu, představuje jednotící tendenci. Také společný duchovní jmenovatel – jak bylo ukázáno – „duch Evropy“ je v této sílící diferenační tendenci stále živý a konkretizuje se v národních kulturách a identitách. Duchovní evropská kultura nejen uchovává společné prvky, ale stále znovu je reflektuje a formuluje.

* * *

Evropa dnes realizuje jedinečný experiment v historii lidstva. Poprvé v dějinách jde o vytvoření nadnárodního sociokulturního systému na základě svobodného a cílevědomého rozhodnutí subjektů, které tento systém vytvářejí. Toto rozhodnutí se uskutečňuje v určité fázi, kdy jsou již vytvořeny jeho kulturní předpoklady. Pokud se tento experiment podaří, může být modelem i pro globální proces. Subjekty tohoto integračního procesu jsou vyzrálé, stabilizované a kulturně-historicky fixované národní systémy, které cílevědomě spolupracují na vytváření Evropy.

Toto cílevědomé rozhodnutí je logickým důsledkem evropského vidění světa, evropského světónázoru a hodnotového paradigmatu. V něm Evropa realizuje svou základní ideu a dovršuje svou historickou roli. Evropa vytvořila nejen předpoklady ke globalizaci a k novému vztahu mezi kulturami ve světě, formulovala nové hodnoty pro etapu globalizace, ale také uskutečňuje historický příklad cílevědomého postupu při vytváření moderního společenství složeného ze specifických a kulturně svébytných subjektů, ze subjektů, které spolupracují na řešení společných úkolů a problémů, a to na základě konsenzu a společně přijatých principů řešení těchto společných problémů.

¹ Pojem teorie kultury označuje: a) teoretickou reflexi kultury u jednotlivých autorů, škol nebo v jednotlivých vědních disciplínách (sociologie, kulturní antropologie, psychologie apod.); b) obecně teoretickou rovinu zkoumání kultury (napříč vědními disciplínami); c) obecnou či teoretickou kulturologii (adekvátně názvům teoretická fyzika, obecná či teoretická sociologie, teoretická biologie), tj. výzkumnou rovinu, která na daném stupni poznání, pracuje na nejvyšším stupni zobecnění poznatků.

² Takovými vědami jsou v první fázi vývoje vědeckého výzkumu kultury zejména sociologie, kulturní antropologie, ale i psychologie, lingvistika aj. Z výzkumů prováděných v rámci těchto věd se postupně rozvinula obecně teoretická rovina zkoumání – teorie kultury (teoretická kulturologie) –, která v další etapě čerpá podněty nejen z tradičních sociálních věd, ale i z přírodních věd, jako jsou ekologie, biosferické disciplíny, dále v posledním období i genetika, vědy o mozku, jakož i z obecných teorií, jako jsou teorie systémů, informační teorie atd.

³ Takto chápaný pojem, reflektující systém lidské skutečnosti, zákonitě vychází ještě z obecnějších východisek, tj. ze souvislosti, jednoty biologického, sociálního a kulturního. Východí kategorii kultury chápeme v nejširším smyslu jako reflexi systému „nadbíologicky“ vytvořené lidské skutečnosti (lidské ve smyslu druhu *Homo sapiens sapiens*), jejíž základní funkce je funkce rodově adaptační. Podrobněji viz Lehmannová, Z.: Kulturní dimenze mezinárodních vztahů. Praha: VŠE, 1999, část I, kapitola 1, 2. Pojem nadbíologický je uveden v uvozovkách, protože jde pouze o relativní vymezení. Kulturní reakce na skutečnost jsou u člověka úzce svázané s jeho biologickou strukturou, člověk má biologické predispozice k tvorbě kultury a k rozvinutí kulturní adap-

tační strategie. Proto dnes genetika, vědy o mozku a vědy o kultuře objevují společné otázky k řešení. Z jiného aspektu je člověk ve své kulturní tvorbě determinován jako prvek biotického systému planety a v jeho rámci systému planety jako ekologického celku (Gaia).

⁴ Vztahy sociálních a kulturních systémů zkoumala především řada sociologů zejména v období 30.–50. let. Mezi prvními byl např. P. A. Sorokin, T. Parsons, A. R. Radcliffe-Brown. Viz Sorokin, P. A.: *Social and Cultural Dynamic*. New York, 1963. Viz též Parsons, T.: *The Social System*. Illinois: Glencoe, 1951. Viz rovněž Radcliffe-Brown, A. R.: *Method in Social Anthropology*. Chicago: University Press, 1958.

⁵ Viz např. Malinowski, B.: *A Scientific Theory of Culture*. North Carolina: Chapel Hill, 1944. Viz též White, L. A.: *The Science of Culture*. New York: Farrar Straus, 1949.

⁶ Adaptační funkci kultury se zabýval již německý filozof J. G. Herder v období osvícenství, ve druhé polovině 20. století pak především proud tzv. kulturní ekologie. V současnosti tuto problematiku např. rozpracovává v rámci své evoluční ontologie J. Šmajš. Srov. Šmajš, J.: *Ohrožená kultura*. Brno, zvláštní vydání, 1995. Viz též Šmajš, J.: *Drama evoluce*. Praha: Hynek, 2000.

⁷ Klasické vymezení základních strukturálních složek kultury rozpracoval B. Malinowski v rámci své funkcionální koncepce kultury. V dalším vývoji byla formulována řada koncepcí, které jsou však víceméně variacemi na tuto základní teorii. Objektivizované výtvořiny lidského společenství a interiorizované předpoklady jejich fungování jsou členěny do tří základních skupin (substruktur kulturního systému) podle základní funkce, kterou z hlediska zabezpečení existence systému plní. V této souvislosti je třeba upozornit na pojmové nepřesnosti, které mohou vést k nedorozumění. V této stati se zabýváme členěním kulturního systému podle funkcí jeho jednotlivých částí. Současně je však třeba mít na zřeteli, že každý konkrétní kulturní výtvar má svůj aspekt hmotný (materiální), regulativní a duchovní, ať už jde o výtvar patřící do složky civilizační, institucionálně-normativní či duchovní. Tyto dvě otázky jsou často zaměňovány a jejich odlišnost nepochopena.

⁸ Pojem civilizace (civilizační) je používán v několika významech: a) ve smyslu velkých, většinou nadnárodních kulturních útvarů, b) ve smyslu krizové fáze ve vývoji kulturně-historických útvarů, c) ve smyslu materiální kultura jako výtvořiny vztahující se k základním biologickým potřebám člověka. V tradici navazující na koncepci A. Webera je použit pojem civilizační složka kultury jako vhodnější a gnozeologicky neefektivnější. Pojem materiální kultura je příliš spjat s klasickým dualismem, který již neodpovídá úrovni vědeckého poznání o vztahu biologického a kulturního. Tento pojem je také často zaměňován např. s pojmem hmotná kultura a především je typický pro mechanicko-materialistické chápání vztahu bytí a vědomí.

⁹ Pojem kulturní mezera reflektuje rozdíl v dynamice vývoje jednotlivých strukturálních složek kulturního systému. Na tento problém upozornil již v první polovině 20. století americký sociolog W. F. Ogburn ve své práci *Sociální změna*. Viz Ogburn, W. F.: *Social Change with Respect to Culture and Origin Nature*. New York, Chicago: Huesch, 1922. Dnes se ukazuje, že kulturní mezera není jen otázkou dynamiky (reakcí na změny), ale především integračního stupně jednotlivých složek.

¹⁰ Podrobněji viz Lehmannová, Z.: cit. dílo, kapitola 5 – Hodnotové paradigma kultur.

¹¹ Podrobněji viz Šmajš, J.: *Ohrožená kultura*, cit. dílo. Viz též Šmajš, J.: *Drama evoluce*, cit. dílo.

¹² V dějinách kultury se většinou chápe období antiky jako samostatný kulturně-historický útvar a evropská kultura také jako samostatný útvar. Jde však o dvě kulturně-historická období, která jsou úzce propojena. Evropská kultura navazuje na antický odkaz a dále ho rozvíjí.

¹³ Antická kultura poskytla evropské kultuře řadu impulzů. Předala Evropě obecné principy vnímání světa, člověka, již na počátku jejího vývoje formulovala v rámci filozofie obecné ideové principy, které Evropa přímo přebírá do svého hodnotového paradigmatu. Předala Evropě i vnímání sebe sama, založila pojetí evropské geografické oblasti jako jednotného kulturně-duchovního celku. Položila základní stavební kameny evropské kultury především ve čtyřech základních směrech: 1) Humanitní kultura helénismu a její model vzdělanosti se stal výchozím zdrojem a vzorem pro rozvoj evropského modelu vzdělávání. 2) Antické přírodovědné poznatky, systematizované a přenesené do Evropy arabskou kulturou, se staly základem pro rozvoj moderní evropské vědy. 3) Římské právo, antická politická teorie a učení o státu byly základem evropského chápání práva, státu a jeho forem, politických systémů. 4) Antické umění inspirovalo evropské umění znovu a znovu v průběhu celého vývoje evropské kultury.

Pokud jde o evropské hodnotové paradigma je základním hodnotovým principem, který antika zdůrazňuje, hodnotou, kterou Evropa přebírá a rozvíjí princip poznání. Vědění má v antickém pojetí dva základní cíle: zkoumání kosmu a přírody; zkoumání otázek lidského bytí, poznání člověka a jeho zdokonalení na tomto základě. Vědění je spojené s kategorií dobra a s kategorií aktivity. Lidské poznání znamená aktivní úsilí „mobilizaci Logu“ v člověku, aktivitu myšlení, tedy nejen pasivní odrážení světa smysly. Logos jako obecná síla, hybná síla, která dává kosmickému chaosu řád, obecný zákon, síla vědomá si cíle a poznávající, se v člověku projevuje jako schopnost myšlení, které je tedy projevem obecného v člověku. Svým rozumem je člověk schopen pronikat za vnější svět věcí, které nám poskytují smysly, a odhalovat skrytou podstatu bytí. Sokratův „etický racionalismus“ akcentuje problematiku člověka a poznání sebe sama. Filozofie má být učením o tom, jak má člověk žít, protože člověk by měl především měnit svou duši. Ve slavné Sokratově tezi – „poznaj sebe sama“ – je vyjádřen hlavní cíl lidského poznávacího úsilí, tj. mravní zdokonalení samotného člověka. Kategorie dobra je pochopena jako nejvyšší účel, jemuž jsou podřízeny všechny konkrétní účely. Nástrojem k uskutečnění tohoto účelu je rozum, lidská racionalita. Moudrost je tedy racionalita směřující k dobru. Tak se již v rané fázi antického myšlení formuluje logická struktura hodnotových principů: racionalita – aktivita – dobro. Tuto strukturu budoucí evropská kultura převeze a rozvine. V antickém myšlení je toto téma dále roz-

pracováno v díle Platona i Aristotela. Oba ho současně rozvíjejí ve směru konkrétní aplikace na společenské záležitosti. U Platona je to koncept ideálního státu, rozvíjení vědní jako záležitosti obce (společnosti). Vůdčí úloha zde připadá duchovním lidem, kteří jsou schopni nasměrovat vlastní duši pro blaho celku, a tím se zasadit o přetváření věci obecných podle principů dobra. Souvisí s tím i pojetí výchovy jako zdokonalování individuálních duší, jako rozvíjení rozumu a dobra, jako jednota poznání a etiky, současně však i jako zodpovědnost za jeho realizaci v praxi, tj. v rozvíjení mravnosti. I toto téma bude Evropa rozvíjet jako jedno z ústředních témat svého hodnotového schématu. Také Aristoteles konkretizuje uvedené obecné hodnotové schéma v politické rovině a ještě konkrétněji než Platon, a to v koncepci demokracie jako politického principu určujícího jednání svobodných občanů v rámci obce a společného úsilí o polis, tj. vědomého, racionálního, k dobru směřujícího úsilí při řešení všech záležitostí obce. V tomto kontextu se také začíná formovat princip svobodné individuality jako moudré, zodpovědné bytosti. Tento hodnotový princip, v budoucnosti tak typický pro Evropu, je v antice založen ve vzniku občanského práva. V něm je ustaven vztah člověka k ostatním a pravidla tohoto vztahu: „Poskytnout lidské osobnosti nejvyšší možný prostor k její svobodné aktivitě, aniž by jiní byli omezovali ve svém právu. Jádro římského chápání lidskosti (humanity) tkví v respektování člověka jako právní osoby.“ – Salman, H.: Evropa v novém světle. Praha: Eós, 1995, s. 50. Toto právní respektování člověka-jedince je důležitým krokem při zrodu evropského humanismu.

¹⁴ Křesťanství jako duchovní základ přináší evropské kultuře nové hodnotové principy, které nejsou však příliš vzdálené antickému hodnotovému odkazu. I středověk má jako jedno ze svých základních filozofických a teologických témat problematiku poznání a rozumu. Nahlíží však na toto téma z odlišného úhlu než antika. Křesťanský postoj zdůrazňuje poznání vnitřní, duchovní. Princip lidské aktivity je skryt v učení o vůli jako o úsilí zaměřeném k dobru, jako o úsilí zaměřeném na setkání s Kristem ve smyslu osobního duchovního rozvoje. Toto úsilí je pravým poznáním a také poznání je osobním duchovním zdokonalením. V tomto rámci je také formulován princip svobody. V křesťanském pojetí má tento koncept dvě stránky. Jednak se skrývá v principu rovnosti lidí před Bohem. Člověk je členem nového společenství, společenství vyššího duchovního řádu, v němž jsou si lidé rovni. Jednak je obsah svobody chápán jako niterný duchovní rozvoj, duchovní očištění, mravní zdokonalení. Toto chápání obsahu svobody se stane nedílnou součástí evropského hodnotového paradigmatu i v novověku. V souvislosti s uvedenými principy je dán význam každé jednotlivé individualitě ve smyslu osobní zodpovědnosti každého jednotlivého člověka za směřování k dobru, ke svobodě, k Bohu. Podrobněji viz např. Dawson, Ch.: Zrození Evropy. Praha: Vyšehrad, 1994. Viz též Frankielová, S. S.: Křesťanství. Cesta Spáasy. Praha: Prostor, 1999. Viz rovněž Lehmannová, Z.: Vývoj a současnost evropské kultury. In: Kulturní pluralita v současném světě. Praha: VŠE, 2000.

¹⁵ Vliv islámské kultury je významný především tím, že Evropě zprostředkoval antické přírodovědné poznatky doplněné o významné poznatky indické vědy (desetinná soustava, funkce nuly v číselné řadě), což byl zásadní impuls pro rozvoj moderní evropské přírodovědy.

¹⁶ Podrobněji viz Lehmannová, Z.: Odkaz Evropy globalizaci. In: Geneze a současnost evropské integrace. Acta Oeconomica, 5/2000.

¹⁷ Mení proto náhodou, že ústřední otázkou filozofie tohoto období je otázka procesu poznání, jeho podstaty, metody a správnosti. Hledání cest pravdivého poznání jako nástroje ke zdokonalení životních podmínek i člověka samotného se pak stává cílem filozofického usilování tohoto období (Spinoza, Descartes, Kant, Hegel atd.). Tím je současně dán význam principu kritického myšlení, který evropská kultura rozvinula a jímž se liší od většiny ostatních kultur. Je třeba neustále hledat správnou cestu k pravdě, ověřovat nastoupenou cestu poznání.

¹⁸ „Vědění jakožto nahlédnutí tak převzalo dva velké úkoly: učinit danost pochopitelnou a utvářet nás samotné. Obě je neoddelitelné, a přece v napětí...“ – Patočka, J.: Evropa a doba poevropská. Praha: Lidové noviny, 1992, s. 9.

¹⁹ Základy evropského humanismu jsou položeny v rámci představy o vztahu člověka a světa. Stejně jako se myšlení tohoto období snaží nalézt v kosmu, v celku bytí základní obecné zákonitosti, kterým je vše podřízeno, i v úvahách o člověku jde především o formulaci obecné základní rodové zákonitosti. Touto zákonitostí je proces subjekt-objektového vztahu. Rozvíjení této zákonitosti v životě každého jednotlivce je rozvíjením jeho lidské kvality, je rozvíjením jeho svobody. Proto je zejména v období osvícenství věnována taková pozornost výchově a vzdělávání. Společenská hodnota individua závisí pak na míře, v níž participuje na kulturním bohatství rodu, v níž rozvinulo svůj rozum, své mravní kvality, a tím i svou svobodu. V klasickém evropském hodnotovém schématu byla svoboda definována ve vztahu k přírodě a jako především emancipace lidského rodu. Na základě své aktivní schopnosti racionálně poznávat svět a jeho zákonitosti člověk překonává, překračuje původní přírodní určení a rozvíjí své autonomně lidské duchovní stránky. Proces cesty za svobodu je především chápán jako ovládnutí vnitřní i vnější přírody člověkem, který se v tomto procesu lidsky (tj. především v oblasti mravní a racionálně poznávající) zdokonaluje. Takto postupuje lidský rod v nekonečném procesu zdokonalování na cestě mezi světem přírody a světem ducha. Každé individuum jako jedinečný představitel lidského rodu podléhá této zákonitosti, která je lidskou rodovou zákonitostí. Právem, ale i povinností každého jedince je individuální realizace tohoto procesu. Každý člověk má právo na svobodu, tj. právo především na duchovní rozvoj, a to ve smyslu poznání, vzdělání a mravního zdokonalení. Je to však i jeho povinnost vůči rodu, jeho lidská zodpovědnost.

²⁰ Kritická sebereflexe evropské kultury se rozvíjí v několika vlnách, počínaje tzv. kulturní kritikou druhé poloviny 19. století, jejímž hlavním představitelem je F. Nietzsche a která se především zabývá tématem masové

kultury. Následuje existenciální kritika první poloviny 20. století, jejímž hlavním tématem je problém svobodné lidské individuality v situaci odcizení. Od třicátých let se rozvíjí kritika technokratické orientace evropské kultury, kterou zahajují myslitelé jako E. Husserl a M. Weber a která je rozvinuta tzv. frankfurtskou školou v polovině 20. století.

²¹ Viz především Husserl, E.: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia, 1972.

²² Viz např. Král, M.: *Kam směřuje civilizace*. Praha: Filosofía, 1998. Viz též Lehmannová, Z.: *Odkaz Evropy globalizaci*, cit. stat.

²³ Viz Lehmannová, Z.: *Odkaz Evropy globalizaci*, cit. stat.

²⁴ Viz Lehmannová, Z.: *Kulturní dimenze mezinárodních vztahů*, cit. dílo, s. 54–55.

²⁵ Viz tamtéž, kapitola 6 – *Kulturní pluralita současného světa*.

²⁶ Viz Častulíková, V.: *Co je důležité pro pochopení americké kultury*. In: *Kulturní pluralita v současném světě*. Praha: VŠE, 2000.

²⁷ Viz Fleková, R.: *Sociokulturní pohled na ruské dějiny*. In: tamtéž.

²⁸ Jednou z nejnámějších a nejvíce využívanou metodou výzkumu kulturních specifik, metodou umožňující kulturní komparaci je metoda rozpracovaná prof. Hofstedem. Viz Hofstede, G.: *Kultury a organizace. Software lidské mysli. Spolupráce mezi kulturami a její důležitost pro přežití*. Praha: FF UK, 1999.

²⁹ Srov. Lehmannová, Z.: *Kulturní dimenze mezinárodních vztahů*, cit. dílo, kapitola 7 – *Mezikulturní komunikace*.